

Milan Pahor

PRISPEVEK ZA ZGODOVINO NARODNOOSVOBODILNEGA GIBANJA V TRSTU V OBDOBJU SEPTEMBER—DECEMBER 1943

September 1943 — prva svoboda

8. september je važen mejnik v narodnoosvobodilnem gibanju slovenskega naroda. Primorsko ljudstvo je obdobje od kapitulacije Italije do nemške ofenzive poimenovalo obdobje prve svobode. Osvobojena je bila vsa Primorska razen Gorice in Trsta in železniške zveze z njima. Okupatorska fašistična oblast je izginila. Hkrati se je dokončno uveljavila Osvobodilna fronta slovenskega naroda kot nova slovenska ljudska oblast. Joža Vilfan je pravilno že med vojno zapisal v znani publikaciji »Leto borb ob Soči«: »Brez predhodnih direktiv in brez možnosti morebitne nove direktive takoj sporočiti v zadnji kotiček Primorske, so krajevni odbori OF, in kjer teh ni bilo, tudi zaupniki OF pričeli takoj nastopati kot predstavniki nove oblasti. V ogromni večini primerov so tudi našli pravo rešitev in povsod jih je narod priznaval.«

Italija je 8. septembra zvečer razglasila brezpogojno vdajo svojih oboroženih sil. Primorsko ter Istro je zajela vseljenska vstaja. Bila je rezultat temeljitega političnega in organizacijskega dela Osvobodilne fronte. To delo se je na Primorskem naslanjalo na skoraj četrstoletni odpor primorskega ljudstva proti fašističnemu nasilju, na narodno zavest in na živo protifašistično razpoloženje skoraj vsega prebivalstva. Vstaja je bila splet načrtnih in preudarnih priprav ter organiziranosti, poleg tega pa tudi nenadnih spontanih odločitev. Osvroženi režim se je rušil, nemški okupator je bil šibek. Zdelo se je, da je konec vojne blizu.

V julijskih poletnih dneh je huda kriza fašistične Italije, ki je trajala že dolgo časa, začela dosegati višek. Državni dolgovi so bili v letu 1943 ogromni, pomanjkanje strateških surovin (zlasti nafte) je ohromilo gospodarstvo ter uporabo mornarice, letalstva in motoriziranih enot. V Italiji so se širile stavke, v katerih je marca in aprila 1943 v Torinu in Milanu sodelovalo več kot 100.000 delavcev.

Zjutraj 10. julija so se oddelki 8. britanske in 7. ameriške armade izkrcali na južnih obalah Sicilije. 25. julija je fašistični svet izglasoval resolucijo, ki je bila naperjena proti Mussoliniju. Italijanski kralj, ki je želel popraviti ugled savojske dinastije in si pridobiti oporo zahodnih zaveznikov, je dal Mussolinija zapreti. Istočasno je objavil razglas o oblikovanju nove vlade maršala Badoglia.

Padeč Mussolinija je ljudstvo sprejelo z navdušenjem. Čedalje glasneje je zahtevalo mir, svobodo in odstranitev vidnih sledov fašizma. Množice so skušale osvoboditi politične jetnike. V mestih so se širile demonstracije. Toda Badoglijev režim je razglasil obsedno stanje, ni dovolil obnove političnih strank, prepovedal je manifestacije in stavke, zadržal je politične zapornike v ječah in taboriščih. Po fašistični diktaturi je nastopilo obdobje vojaške diktature.¹

Tudi na Primorskem in v Istri so se širile demonstracije. Konec julija so bile množične ljudske in delavske demonstracije v Trstu, Gorici, Tržiču, Izoli, Marezigah ipd. Množice so zahtevale izpustitev političnih jetnikov in odpravo fašističnih znakov. 28. julija je na primer v Gorici okrog 300 delavcev tovarne SAFOG in okrog 1800 delavcev predilnice v Podgori (med njimi 1400 žensk) prekinilo delo in zahtevalo odstranitev fašistov in njihovih sodelavcev. Nove italijanske oblasti so zadušile demonstracije z orožjem. Padeč fašizma je presenetil delavsko gibanje. Poleg tega

¹ Trieste nella lotta per la democrazia. Trst 1945. 48—49 (odslej Trieste nella lotta).

so bili vodilni kadri v glavnem zaprti, mase delavcev pa nepripravljene. Tržaškega prefekta so sicer zamenjali, stvari pa se niso nič spremenile. 26. julija pa je nova vlada sporočila, da se vojna nadaljuje.

Bolj spontani kot organizirani nastopi množic so pokazali, da pripravljenost množic zlasti v mestih presega njihovo organiziranost. Zato je OF izkoristila čas do kapitulacije Italije, da se je še bolj usmerila v pripravo kadrov in organiziranosti čim širših množic.

Takoj po kapitulaciji Italije je torej Primorsko in Istro zajela splošna ljudska vstaja. Še isti večer (8. septembra 1943) je pokrajinski komite KPS za Primorsko, katerega del se je nahajal takrat v Podragi na Vipavskem, drugi del pa v Bukovici pri Gorici, naročil svojim okrožnim komitejem, naj na terenu ustanavljajo enote Narodne zaščite. Te naj se oborožijo z zaplenjenim orožjem, prevzamejo oblast in zasedejo javne ustanove. Od italijanske vojske naj zahtevajo orožje ali pa sodelovanje v boju proti nemški vojski.

Pokrajinski komite KPS za Primorsko je posvetil tako pozornost Narodni zaščiti predvsem zaradi pomanjkanja enot narodnoosvobodilne vojske na našem območju. Po odhodu Gradnikove brigade na Notranjsko sta bila na celotnem ozemlju Primorske in (slovenske) Istre le dva bataljona Primorskega odreda. Za obvladovanje novega položaja je bilo treba udarno pest osvobodilnega gibanja šele ustanovljati. Spričo tako šibke narodnoosvobodilne vojske ob kapitulaciji Italije je odločilen dejavnik postalo slovensko ljudstvo. Vse se je dvignilo v vstajo. Takrat je bilo organiziranih 8 okrožnih in 54 rajonskih odborov OF, komiteji KPS, nekaj sto terenskih odborov OF, oboroženi aktivisti, številni oddelki Narodne zaščite, kurirske postaje in skupine VOS (varnostno obveščevalna služba).²

Vstaja se je začela s številnimi demonstracijami primorskih Slovencev. V Trstu so se jim pridružili številni italijanski protifašisti (zlasti delavci). Zahtevali so predvsem izpust političnih jetnikov. Bolj pod pritiskom množičnih demonstracij proti režimu, ki je imel zaprtih in interniranih na tisoče protifašistov, kakor na prigovarjanje in zahtevo partizanskih odposlancev, so morale italijanske oblasti v Trstu (kjer je prišlo do spopadov), v Gorici in drugod odpreti ječe in izpustiti politične jetnike. Tudi interniranci so prisilili taboriščno upravo, da so jim stráže odprle vrata v svobodo. Zlasti iz Furlanije (Gonars, Visco) se je na Primorsko kmalu privalila velika množica do tedaj interniranih Slovencev in pripadnikov drugih narodnosti.

V Trstu so se ljudske množice 8. septembra zvečer zgrnile na mestne ulice. Manifestacije so bile v znaku parol za svobodo, mir ter proti nacifašizmu. Delavstvo in množice so takrat že vodili nekateri vidni aktivisti, ki so se že vrnili iz konfinacije: Franc Štoka, Luigi Frausin, Giordano Pratolongo in drugi. Poleg njih je že nekaj mesecev deloval v mestu Branko Babič, sekretar pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko. Množice so bile tokrat bolje pripravljene. Večina je tudi mislila, da se bliža konec vojne. Nadalje so v tistih dneh začeli prihajati v Trst trume italijanskih vojakov, ki so pred kapitulacijo služili v Sloveniji ali drugih predelih Jugoslavije.

Italijanske oblasti niso hotele odpreti vrat vseh zaporov, zato je tržaško ljudstvo navalilo na zapore in s silo osvobodilo politične jetnike. Vse to se je že dogajalo

² Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945, Ljubljana 1976, 511 (odslej Narodnoosvobodilna vojna).

pod pritiskom zunanjih dogodkov. Trstu so se bližale nemške vojaške kolone. Mesto so dosegle že 10. septembra zvečer, popolnoma zasedle pa 11. septembra. Večina zapornikov in protifašistov je zapustila mesto in se zatekla med oborožene partizanske enote. Po približnih ocenah lahko govorimo o odhodu tri do štiri tisoč ljudi iz mesta. V glavnem so odhajali: proti Vipavski dolini, proti Brkinom, proti Istri. Organizirane javke za odhod so delovale pri Sv. Ivanu, Lonjerju, na Kolonkovcu, v Škedenju in Barkovljah.³

V zvezi z akcijo za izpustitev zapornikov je znanih več dogodkov. Naj omenim le dva. 9. septembra je bil v ulici Tarabocchia sestanek mestnega odbora OF. Pri Gašperšiču so se zbrali vod vodstvom Branka Babiča: Danilo Pilat, Slavko Kjuder, Zorko Werk in Gašperšič. Obravnavali so nastali politični položaj po kapitulaciji Italije. Med sejo je prišel Stanko Babič, ki je sporočil, da se je pred zaporu v ulici Nizza (sedaj Coroneo) zbrala velika množica ljudi. Branko Babič je takoj zadolžil nekaj tovarišev, da organizirajo množico pred zaporu ter dosežejo izpustitev zapornikov. Akcija je uspela. Lado Premru (znani protifašist in aktivist) se prav dobro spominja dogodkov v Coroneu, saj je bil ravno takrat zaprt: od 17. junija do 10. septembra 1943. Že 8. septembra zvečer se je po zaporu razvedelo o kapitulaciji, širila se je beseda »armistizio«. Naslednje jutro so že vsi zaporniki bili obveščeni o važnem dogodku. Politični zaporniki so se organizirali in domenili. 10. septembra se niso hoteli več vrniti v celice, potem ko so bili na »zraku«. Akcija se je nato razširila na vse zapornike. Sam ravnatelj zaporu je prišel na prizorišče ter skušal prepričati zapornike, naj se vrnejo v celice. Le poseg oboroženih paznikov in policistov je potisnil zapornike v celice. Opoldne tistega dne niso zaporniki dobili kosila. Zgodaj popoldne pa so zaslišali močan šum z ulice. Kmalu so jetniki ugotovili, da gre za vrvež množice. Spoznali so, da je na ulici ljudstvo, ki zahteva njihovo izpustitev. Zaškripali so ključi na vratih celic. Po hodnikih in stopnicah se je proti izhodu gnetlo na stotine zapornikov. Tako se je v Trstu zaključila vsesplošna ljudska akcija, ki je omogočila osvoboditev zapornikov.⁴

Podobno usodo kot Lado Premru so v zaporu Coroneo doživljali še: Miran Blažina, Josip Lipovec, Josip Medved, Viktor Kante in mnogi drugi. Isto velja za zapor »Pri jezuitih«, kjer so bile zaprte aktivistke. Poleg drugih so dogodke 10. septembra doživljale: Lojzka Čebihin, Neža in Rezi Tomšič, Tončka Bidovec, Albina Bavčar, Majda in Ruža Dekleva, Marija Kokelj in njena hčerka, Marica Škabar, Vida Pertot, Valerija Kocjančič, Darinka Kosovel. V zaporu so bile tudi Goričanke: Milojka Štrukelj, Živa Beltram, Marica in Tanja Mermolja, Vandelina Colja, Nežica Kocjančič. Na pritisk ljudstva in aktivistov so tudi jetnice prišle iz zaporu.⁵

V Gorici so ljudje iz mesta in bližnje okolice začeli z uličnimi demonstracijami že 9. septembra. Ker prvi dan niso uspeli prisiliti italijanskih oblasti, da bi zapornike izpustile, so nadaljevali z demonstracijami še naslednji dan. O demonstracijah v Gorici je neki italijanski oficir poročal tako: »Dne 9. septembra je iz Šempetra (približno 2 km od Gorice) prikorakalo okoli 1000 demonstrantov, večidel žensk in mladincev, s slovenskimi zastavami z rdečo zvezdo na sredi ter šlo skozi mesto. Nobenih incidentov. Zvečer je bilo v mestu več demonstracij, zahtevali so izpust političnih zapornikov«. Italijanska policija je zaprosila vojaška poveljstva, naj onemogočijo demonstracije. Vojska je sicer okrepila straže in patroljiranje po mestu, vendar proti ljudstvu ni nastopila z orožjem. Ko pa je policija opazila, da počasi vojska razpada, je politične jetnike 10. septembra izpustila.

Podobne manifestacije so bile v drugih mestih in trgih (Vipava, Ajdovščina, Tolmin, Kobarid in drugod). Skoraj povsod je uspelo osvoboditi politične jetnike. Izjemo predstavlja Koper. Silovit val vseljudske vstaje je zlasti na podeželju v hipu

³ Trieste nella lotta, 50.

⁴ Lado Premru: Nečloveška fašistična mučenja in brezmejna vera v svobodo, Primorski dnevnik 19. julija 1973.

⁵ Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Odsek za zgodovino, fond NOB: a) izjava Rezi Tomšič, fasc. NOB 7 b, mapa T, b) izjava Lojzke Čebihin, fasc. NOB 7, mapa C (odslej NSKT, OZ, fond NOB).

odpravil italijanski fašistični režim. Vsa Primorska in slovenska Istra sta bili svobodni. Ljudstvo je demonstriralo in pomagalo partizanom razoroževati italijansko vojsko. Kjer ni bilo partizanskih edinic, je samo odvzemalo orožje odhajajoči italijanski vojski. Skoraj povsod na Primorskem in v Istri so predstavniki narodnoosvobodilnega gibanja vzpostavili stik z italijanskimi poveljstvi in od njih zahtevali, naj se italijanske enote pridružijo slovenski narodnoosvobodilni vojski v boju proti nemškemu okupatorju ali pa naj ji izročijo orožje, strelivo in opremo ter odidejo domov. Pogajanja so bila v številnih krajih: Trstu, Gorici, Tolminu, Kobaridu, na Vogrskem, Podragi itd.⁶

V Trstu so se na poveljstvu 23. armadnega korpusa slovenski in italijanski protifašisti zahtevali, naj italijanska vojska brani mesto pred nemško vojsko, naj iz skladišč izročijo orožje ljudstvu, naj se organizirajo prostovoljske ljudske oborožene edinice. Vse omenjene ponudbe in zahteve je poveljnik armadnega korpusa zavrnil. V Gorici sta se najprej pogajala član pokrajinskega odbora OF za Primorsko Joža Vilfan in politkomisar Primorskega odreda Dušan Pirjevec. Poveljstvo italijanske divizije »Torino« v Gorici je privolilo v razgovore. To se je dogajalo 9. septembra. Pogovori niso bili uspešni, ker italijanski poveljniki niso želeli v boj proti nemški vojski. To so pokazali razgovori, ki jih je pokrajinski komite KPS za Primorsko imel na Vogrskem z visokimi italijanskimi oficirji. 10. septembra je del 2. bataljona Primorskega odreda prispel v Gorico, po navodilih Aleša Beblerja. Oddelek je nemoteno sodeloval v ljudskih demonstracijah in se še naprej pogajal s kvestorjem. Le-ta je bil že odredil izpustitev zapornikov. Pogajanja so se seveda nadaljevala s poveljstvom divizije »Torino«. 10. septembra se je v italijanski vojski začel popoln razkroj. Večina vojske se je iz Gorice in goriške okolice že pomaknila globlje v Furlanijo in Italijo. Prav tako so se trume italijanskih vojakov umaknile iz Benečije in drugih predelov Furlanije. Med tem je nemška vojska 11. septembra že prišla v Videm, prav tako je že zasedla Trst.

Ker je bilo na vsem Primorskem ob kapitulaciji zelo malo enot in skupin narodnoosvobodilne vojske, Italija pa zelo blizu, so seveda razorožili manj italijanskih vojakov kot na primer na Dolenjskem. Prebivalstvo, kurirji, aktivisti OF so uspeli razorožiti le manjše oddelke. Kljub vsem navedenim postavkam pa so le zaplenil okrog 1000 lahkih in težkih strojníc, 30 topov, 500 minometov, 220 avtomobilov, 6 oklepnih avtomobilov, 4 lahke tanke in velike količine lahkega pehotnega orožja. To dejstvo je moralo 12. septembra priznati nemško poveljstvo, ki v svojem dnevnem poročilu beleži: »Zaradi pomanjkanja naših sil ni mogoče preprečiti, da ne bi v Gorici, Trstu in na Reki številno orožje padlo v roke upornikom«. Z zaplenjenim orožjem se je oborožilo staro in mlado. V nekaj dneh je nastalo več kot trideset novih partizanskih bataljonov, med njimi tudi italijanski garibaldinski.⁷

Po razorožitvi in umiku italijanske vojske je na Primorskem in v Istri nastalo obsežno svobodno ozemlje. Oddelki nemške vojske (predvsem 71. divizija), ki so bili prisotni na ozemlju, niso imeli lahkega dela, saj so dobili nalogo, da čimprej zasedejo večje kraje in obalo, da razorožijo prisotno italijansko vojsko. 10. septembra so nemški vojaki neovirano prodrli do Trsta in ga popolnoma zasedli naslednjega dne. 11. septembra so zasedli Tržič in Videm. Priti v Gorico je bilo precej težje, isto velja za Pulj in Reko. Reko so zasedli šele 14. septembra.

Sredi vseljudske vstaje se je 11. septembra v šoli na Vogrskem ustanovil Narodnoosvobodilni svet za primorsko Slovenijo. Naloga novega pomembnega organizma je bila, »da bi pod vodstvom izvršnega odbora Osvobodilne fronte prevzel odgovornost za urejanje vseh vprašanj narodnoosvobodilnega boja primorskega ljudstva in za utrjevanje narodne oblasti«. Zamisel o ustanovitvi tega najvišjega organa vseljudske vstaje in njegovo ime vsebujejo že navodila, ki jih je 31. decembra 1942

⁶ Tone Ferenc: Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943, Maribor 1967, 154–155 (odslej Ferenc).

⁷ Narodnoosvobodilna vojna. 514.

dal Edvard Kardelj pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko. Takoj po kapitulaciji Italije je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem začelo uresničevati omenjena navodila. Narodnoosvobodilni svet je ob svoji ustanovitvi štel 21 članov, čez deset dni pa se je po navodilih IOOF razširil še s sedmimi člani. Njegov predsednik je postal Joža Vilfan, podpredsednik France Bevk, tajnik Aleš Bebler. V svetu sta bila dva predstavnika Italijanov ter pet predstavnikov Trsta. V kratkem je svet izdal celo vrsto važnih odlokov: odlok o mobilizaciji (11. 9.), odlok o volitvah občinskih narodnoosvobodilnih odborov (15. 9.), odlok o ustanovitvi okrožnih narodnoosvobodilnih odborov (15. 9.). Največ odlokov je Narodnoosvobodilni svet za primorsko Slovenijo sprejel na svojih sejah 21. in 22. septembra 1943. To njegovo zakonodajno dejavnost je prekinila sovražnikova ofenziva, ki se je začela čez nekaj dni.⁸

Ko je iz poročila Aleša Beblerja ugotovil, da se je narodnoosvobodilni boj na Primorskem in v slovenski Istri razvil v mogočno vseljudsko vstajo, je vrhovni plenum Osvobodilne fronte na svojem zasedanju 16. septembra 1943 sprejel sklep o priključitvi Slovenskega primorja k združeni Sloveniji. Objavil ga je v posebnem razglasu, ki pravi:

»1. Vrhovni plenum Osvobodilne fronte slovenskega naroda izpolnjuje temeljno, iz naravnih in zgodovinskih pravic izhajajočo zahtevo slovenskega naroda ter proglašja priključitev Slovenskega primorja k svobodni in združeni Sloveniji v svobodni in demokratični Jugoslaviji.

2. Italijanski narodni manjšini na priključenem ozemlju je zajamčena avtonomija. O izvedbi avtonomije bodo razpravljali pooblaščen zastopniki slovenskega in italijanskega primorskega prebivalstva, kakor hitro bodo dovoljevale razmere.«⁹

Razorožitev italijanske vojske, prihod prostovoljcev v narodnoosvobodilne oddelke in splošna mobilizacija so omogočili ustanovitev številnih novih partizanskih bataljonov. Nastalo jih je okrog 30, med temi nekaj italijanskih. V južnem delu Primorske in Istre so na novo nastale enote: Snežniška ali Brkinska, Istrska in Tržaška brigada so se vključile v 14. divizijo. Nekatere izmed navedenih enot so obstajale le kratek čas. V Vipavski dolini, ki je postala središče osvobojenega ozemlja, sta se oba bataljona Primorskega odreda tako okreplila, da so iz vsakega ustanovili odred: Južnoprimerški in Severnoprimerški. Bataljona sta se razvila v odreda med boji na goriški fronti. Manjši partizanski oddelki so nastali po drugih krajih Vipavske doline. Na Krasu so se iz jeder kurirskih postaj razvile čete, ki so kmalu narasle v Kraški bataljon. Omenjeni se je nadalje razvil v tri. Na Idrijskem je nastal Idrijski odred s štirimi bataljoni. Na Tolminskem je najprej nastal bataljon »Simona Kosa«, iz njega pa še trije bataljoni. Še živahnejši je bil razvoj enot na desnem bregu Soče, v Goriških Brdih, Beneški Sloveniji, Reziji in na Kobariškem. V Benečiji je nastalo več manjših čet, v zgornjem Posočju bataljon »Andreje Manfrede«, v Brdih so se razvili trije bataljoni, ki so se združili v Zapadnoprimerški odred. V odredu je bilo več kot tisoč borcev. Slovenski in drugi interniranci ter vojni ujetniki, ki so trumoma prihajali na osvobojeno ozemlje so se vključili v skoraj vse enote. S tem so prispevali veliko pomoč, saj je na Primorskem primanjkovalo vojaških in političnih kadrov, ki jih je bilo precej med bivšimi interniranci in zaporniki.

Kot sad dotedanje politične dejavnosti slovenskih in italijanskih komunistov med italijanskim delavstvom, zlasti v Trstu in Trziču, so nastale tudi italijanske partizanske enote. Tako množičnega odhoda Italijanov v partizanske enote kot na tem področju, ni doživljala nobena italijanska pokrajina zahodno od Tilmenta (Tagliamento). Tržaška brigada je nastala iz italijanskih in slovenskih delavcev iz Trsta in Milj. V partizane je odšlo tudi 600 do 700 italijanskih delavcev iz Trziča in okolice.

⁸ Slovensko primorje in Istra, Beograd 1953, 378 (odslej Slovensko primorje in Istra).

⁹ Proglas vrhovnega plenuma OF z dne 16. septembra 1943, Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 7, borbe v Sloveniji september-oktober 1943. Ljubljana 1961.

Preko Doberdoba in Dola so sodelovali v bojih na južnem sektorju t. i. »goriške fronte«. Bili so porazdeljeni v treh bataljonih. Precej italijanskih partizanov se je zbralo v Brdih v bataljonu »Garibaldi«. V okolici Fojde se je izoblikoval bataljon »Friuli«, na področju Čedad pa bataljona »Pisacane« in »Mazzini«. Slovenske in italijanske edinice so takrat enotno nastopale.

Osrednje vodstvo osvobodilnega gibanja v Sloveniji se je zavedalo, da komaj ustanovljeni štab Primorske operativne cone ne more biti popolnoma kos položaju na zelo obsežnem področju Primorske in Istre. Tako je bil 18. septembra 1943 ustanovljen operativni štab glavnega štaba NOV in POS za zapadno Slovenijo: komandant Lado Ambrožič, politični komisar Dušan Kveder. Z njima je prišel 23. septembra na sedež štaba Primorske operativne cone tudi takratni sekretar centralnega komiteja KPS Franc Leskošek, da bi vse nujne politične ukrepe sprejemali brez odlašanja. Vse to nam potrjuje pomen vseljidske vstaje na Primorskem in v slovenski Istri v septembru 1943.¹⁰

V Slovenskem primorju in slovenski Istri je imela obramba osvobojenega ozemlja deloma svoj značaj; do strnjenege zavarovanja je prišlo pri Gorici, kjer je nastala t. i. »goriška fronta«, ki je onemogočala, da bi sovražnik vdrl v srce osvobojenega ozemlja v Vipavsko dolino. Začetek goriške fronte ni imel obrambnega značaja, temveč ofenzivno željo: osvoboditi Gorico. 11. septembra sta oba bataljona Primorskega odreda dobila nalogo, naj napadeta Gorico. Napad je bil le deloma uspešen. Ko so 12. septembra v Gorico vdrele enote 71. nemške divizije, so partizani obdržali položaja na robu mesta. Do 14. septembra so nemške edinice še nekoliko napredovale. Slovenski in italijanski bataljoni so se tako utrdili na vzhodnem robu goriškega predmestja ter vzpostavili bojno črto, ki je dobila ime »goriška fronta«. Bojna črta je tekla v obliki treh četrtin kroga: od Goriških Brd čez Sabotin, Sveto goro, Sv. Gabrijel, Sv. Katarino, Panovec, Kostanjevico, Ajševico, Sv. Marka, Vrtojbo, Miren do izliva Vipave v Sočo pri Sovodnjah. Bojna črta je bila dolga več kot 25 kilometrov. Goriška fronta je trajala toliko časa, dokler sovražnik ni mogel zbrati dovolj sil, da jo je popolnoma prebil. Za NOB pa je bila fronta toliko časa upravičena, dokler so bile resnične možnosti, da lahko partizanska vojska na tak način uspešno brani osvobojeno ozemlje.

Štab Primorske operativne cone v tako kratkem času ni mogel organizirati in voditi vseh nastalih enot. Temeljitejše preureditve partizanske narodnoosvobodilne vojske so se lotili po 23. septembru, po prihodu operativnega štaba glavnega štaba NOV in POS za zapadno Slovenijo. Takrat so sklenili, da bodo ustanovili šest novih brigad. Nova porazdelitev borcev: na goriški fronti »Goriška brigada« iz Severnoprimskega in Južnoprimskega odreda, »Gregorčičeva« iz bataljonov v Vipavski dolini, »Kosovelova« iz bataljonov na Krasu, »Vojkova« ali »Idrijska« iz enot Idrijskega odreda, »Soška« iz Zapadnoprimskega odreda, »Tržaška« iz italijansko govorečih Tržičanov in Tržičanov, ki so se sami sebe nazivali »Brigata Proletaria«. Nadaljnje ukrepe pa je že onemogočila nemška ofenziva.¹¹

Zjutraj 25. septembra 1943 so se v štabu novo ustanovljene Kosovelove brigade v Gabrovici na Krasu zbrali novi poveljniki in komisarji bataljonov in osrednji komandni kader. Že okoli 9. ure dopoldne so začele prihajati vesti o prodiranju močnih nemških sil. Kmalu nato je bilo jasno, da so nemške enote sprožile veliko ofenzivo. Glede na položaj je komandant brigade Ivan Turšič-Iztok izdal naslednje ukaze: izogniti se direktnim spopadam s premočnim sovražnikom, prebiti se v sovražnikovo zaledje, bataljoni se ne smejo razpršiti. Ob koncu je komandant Iztok vzkliknil: »Dobro se držite; Kosovelova mora biti prva v Trstu.« Prva faza nemške ofenzive na Primorskem se je končala 30. septembra, nemške enote so se premaknile proti Brkinom in Istri. Hkrati z razvojem ofenzive so tekle priprave za ustanovitev in

¹⁰ Narodnoosvobodilna vojna, 547–549; Ferenc, 234–243.

¹¹ Narodnoosvobodilna vojna, 554–556; Ferenc, 288–298.

organiziranje nove nemške okupatorske oblasti. 29. septembra je začela veljati odredba o ustanovitvi operacijske cone Jadransko Primorje.¹²

Širok val ljudske vstaje je bil za nemško poveljstvo presenečenje, ki je imelo strateški pomen. Kljub vsem poizkusom nemški okupator niti do konca vojne ni uspel povsem zamenjati italijanske okupacije s svojo, niti ni mogel uničiti svobodnih ozemelj in oblast OF na njih. S tega stališča je bila kapitulacija Italije začetek dokončnega osvobajanja slovenskega etničnega ozemlja. V severovzhodni Italiji se je istočasno vse bolj krepilo močno protifašistično gibanje. Medsebojno sodelovanje slovenskega in italijanskega gibanja je postajalo vse tesneje.

Slovensko primorje je bilo razdeljeno takrat na devet okrožij (goriško, ajdovsko, kraško, pivško, brkinsko-istrsko, briško, idrijsko, tolminsko in tržaško). Ker so se nekatera združena okrožja kasneje osamosvojila, je bilo v Slovenskem primorju in Istri (slovenski del) nato vsega skupaj trinajst okrožij.

Za čas nemške ofenzive na Primorskem, v Brkinih in v Istri je treba omeniti Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943, ki je izpričal veliko enotnost narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem. V jugoslovanskem merilu je bilo seveda najpomembnejše drugo zasedanje AVNOJ, za katerega so delegate zbrali v Kočevju. Za Primorsko je bilo važno dejstvo, da so na zasedanju potrdili odlök vrhovnega plenuma OF z dne 16. septembra o priključitvi Slovenskega primorja k združeni Sloveniji in novi Jugoslaviji. S tem je bila glavna naloga Narodnoosvobodilnega sveta za primorsko Slovenijo izpolnjena. Zato je svet 13. januarja 1944 predlagal IO OF, naj ga ukine. Tako je po 15. januarju 1944 obstajal en sam vrhovni organ OF, saj je OF poveril vse posle in vodstvo narodnoosvobodilnih odborov pokrajinskemu odboru OF za Slovensko primorje (PO OF).¹³

Delovanje v sklopu OF (politične in množične organizacije)

Nemška ofenziva je za nekaj časa razrahljala vezi Trsta z zaledjem. Te vezi je bilo treba okrepiti. Zadnji sestanek mestnega odbora OF je bil kot omenjeno 9. septembra 1943 v ulici Tarabocchia pri Gašperšiču. Naslednjega dne je tov. Babič že bil v Komnu, na poti na sedež pokrajinskega komiteja. Iz Trsta je odšel preko Repna. Zapuščal je Trst po več kot petih mesecih naporega dela — kot je zapisal v svoji knjigi Primorska ni klonila.¹⁴

Dober mesec po omenjenem sestanku je Franc Lipovec-Tine sporočil, da se je na zanesljivi javki pri Morotu v vasi Korošci nad Miljami javil Franc Špacapan-Črt, ki je prišel po navodilih Branka Babiča. Najpreje je Črt navezal stike z Danilom Pilatom. Ta je tov. Špacapana seznanil z nekaterimi aktivisti: s Slavkom Kjudrom, Lojzetom Harejem, Lojzetom Hrovatinom, Fedoro Hrvatino in Jožetom Cesarjem. V kratkem sta se zvrstila dva širša sestanka v gostilni Jadran pri Sv. Jakobu v Trstu. Črt je dal navodila za delo in najavil prihod vodilnih aktivistov v Trst: Franca Segulina, Antona Veluščka in Ivka Pustiška. Vsemu temu je sledil še ožji partijski sestanek v delavnici Justa Blažine v ulici San Maurizio.¹⁵

Franc Segulin-Boro Kladivar (tudi Maksim) je prišel v Trst v drugi polovici novembra 1943. Kmalu po njegovem prihodu se je osnoval okrožni odbor OF za Trst. V tržaško okrožje so tedaj spadali: Trst z bližnjo okolico, Milje in Tržič (Monfalcone). Tajnik okrožja je bil Franc Segulin-Boro; člani okrožnega odbora pa so bili: Henrik (Riko) Ukmar-Normin, Jože Mihelčič, Zorko Lah-Kolja, Josip Mezgec-Jurij, Viktor Kjuder-Slavko, Danilo Pilat-Tone, Jože Ferfolja-Miloš. Iz navedenih imen je razvidno, da so novi okrožni odbor OF sestavljali bivši člani prvega mestnega odbora OF za Trst in člani t. i. skupine bivšega Narodnega sveta. Najverjetneje je bil odbor sestavljen na seji 30. novembra 1943. Položaj v Trstu je bil težak, delo je

¹² Radoslav Isaković: Kosovelova brigada, Ljubljana 1973, 38—39.

¹³ Narodnoosvobodilna vojna, 556—562.

¹⁴ Branko Babič: Primorska ni klonila, Koper 1982, 92—96.

¹⁵ NSKT, OZ, fond NOB, izjava Danila Pilata, fasc. NOB 7 a, mapa P/2.

zahtevalo sposobne aktiviste. Borove izkušnje iz predvojnega ilegalnega dela so bile odločilne, da ga je politično vodstvo Primorske poslalo v Trst na vodilno mesto. Malo prej je bil verjetno (24. 11.) postavljen že okrožni komite KPS, ki je bil potrjen na partijskem sestanku pri Kapuceri pri Sv. Ivanu v začetku leta 1944: Franc Segulin (sekretar), Josip Mezgec, Josip Medved, Henrik Ukmar, Viktor Kjuder, Danilo Pilat. Narodnoosvobodilno gibanje si je tako zopet postavilo čvrste osrednje politično organizacijske organe v Trstu. Poleg njih se je razvila cela vrsta rajonskih in terenskih odborov v vseh predelih mesta in predmestja.¹⁶

Organizacija OF se je od oktobra 1943 do februarja 1944 pospešeno razvijala. Mesto je bilo razdeljeno na področja — rajone: Barkovlje, Rojan—Greta—Škorklja, Sv. Ivan, Sv. Jakob, Katinara—Lonjer; Rocol, Škedenj, center mesta. Center mesta je imel mestni odbor OF, vsa ostala področja pa rajonske odbore. Znotraj rajonskih odborov pa so nastali še terenski odbori ali skupine. Ponekod so se formirale še gospodarske komisije pri rajonskih odborih. Razen sej članov posameznih odborov so se vršile tudi posebej seje aktivistov in somišljenikov Osvobodilne fronte.¹⁷

Naj navedem nekaj primerov iz tistega obdobja iz delovanja rajonskih odborov OF. 1.) Novembra 1943 se je prenovil rajonski odbor OF za Sv. Jakob: Viktor Kjuder, Lojzka Čebohin, Gigi Harej, Danilo Pilat, Valerija Kocjančič. Na področju rajona pa je delovalo konec leta 1943 okrog 18 terenskih odborov OF. 2.) Ustanovni sestanek rajonskega odbora za Rojan je bil septembra 1943 na domu Rudiya Košute v ulici Udine. Prisotni so bili: Henrik Ukmar, Mirko Kosmina, Drago Švara, Rudolf Ukmar, Ubald Vrabc, Mario Zafred, Rudolf Mahnič in Rudolf Košuta. Tajnik je bil Henrik Ukmar-Normin. Decembra 1943 mu je sledil na tajniškem mestu Ivan Strgar-Janko. Novembra je bil v stanovanju Draga Curka ožji sestanek: Mara in Drago Curk, Ubald Vrabc, Marksimitjan Terčon, Josip Faganel, Alojz Nemeč, Anton Hreščak in Ivan Novak. Rajonsko področje je bilo obsežno, saj je vsebovalo: Rojan, Greto, Škorkljo, Trstenik, Piščance. Na omenjenem območju je v kratkem nastalo okrog 10 terenskih odborov. V terenskem odboru OF za Trstenik je deloval tovariš Rebec-Vrh, ki se je kot poslanec udeležil zbra slovenskih odposlancev v Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943. 3.) Področje Barkovelj je bilo razdeljeno na pet terenskih odborov: prvi teren je bil na Mandriji (tajnik Peter Gregorič), drugi pri Gašperetih (tajnik Jakob Prašelj), tretji pri Bajerdinu (tajnik Franc Matjašič), četrti pri Cjakih (tajnik Anton Pertot), peti v Judovcu (tajnik Ivan Pertot).¹⁸

Znotraj posameznih odborov (okrožnih in rajonskih, včasih tudi v terenskih) so bile porazdeljene funkcije, ki so v glavnem bile: tajnik, vojaški referent, gospodarski referent, predstavnik masovnih organizacij (ZSM, SPZZ).

Podobne ugotovitve veljajo tudi za organizacijo KPS. Celice so bile manj številne. Bile so sestavljene iz preizkušenih komunistov in agilnih aktivistov OF. Imele so manj članov ter so delovale še bolj konspirativno. Pri Sv. Jakobu je deloval komite KPS, ki je imel na svojem področju 8 partijskih celic. Komite so sestavljali: Danilo Pilat, Gigi Harej, Josip Medved, Viktor Kjuder, Valerija Kocjančič.¹⁹

Podobno porazdelitev so imeli še ostali predeli Trsta. Število aktivnih partijskih celic je bilo seveda različno od okraja (rajona) do okraja.

Slovenska protifašistična ženska zveza (SPZZ)

Vloga ženske v sklopu OF je bila že od vsega začetka velika. Sprva so ženske delovale v odborih OF. Kmalu pa se je pojavila nuja po posebni ženski organizaciji. Aprila 1943 je na pobudo POOF nastal pokrajinski iniciativni odbor SPZZ. Njena

¹⁶ Trieste nella lotta, 53—54; NŠKT, OZ, fond NOB, izjava Danila Pilata, fasc. NOB 7 a, mapa P/2.

¹⁷ Slovensko primorje in Istra, 459.

¹⁸ Milan Pahor: Sv. Jakob v narodnoosvobodilnem boju, zbornik Sv. Jakob (zgodovinski razgledi po življenju Slovencev v tržaškem delavskem okraju), Trst 1980, 262 (odslej Sv. Jakob); Milan Pahor, Ivan Novak: O delovanju OF na področju Rojana, zbornik Rojan skozi čas, Trst 1978, 82—83; Jelka Gerbec, Spomini na NOB, zbornik Pri nas v Barkovljah je bilo tako, Trst 1982, 112—113.

¹⁹ Sv. Jakob, 265—266.

pobudnica je bila Zora Rupena-Katja. 1. junija 1943 začne izhajati »Slovenka«, glasilo PO SPZZ, 6. julija pa so bila razposlana navodila za ustanavljanje okrožnih, okrajnih in terenskih odborov SPZZ. Proti koncu zime 1943/44 so dobile žene še dve odgovorni nalogi: a) mobiliziranje in b) ustanavljanje slovenskih partizanskih šol ter tečajev slovenskega jezika. 2. februarja 1944 je bila na Štjaku 1. pokrajinska konferenca SPZZ. To je bil za ženske Slovenskega primorja pomemben dogodek, saj se je zbralo okrog 200 delegatk iz vseh predelov Primorske. 11. februarja 1944 je POOF izdal okrožnico, po kateri mora v vsakem okrožnem, okrajnem in terenskem odboru OF biti zastopnica SPZZ, ki jo predlaga organizacija SPZZ. S tem je dobila ženska organizacija popolnoma enakovredno mesto z ostalimi masovnimi organizacijami, ki so delovale v sklopu OF.²⁰

Posebno poglavje glede delovanja primorskih žensk zavzemajo tržaške ženske, ki so delovale v še posebno težkih pogojih. Seveda so se posameznice priključile narodnoosvobodilnemu gibanju že v letu 1941. Vendar je bil okrožni odbor postavljen konec leta 1943. Okrožni odbor SPZZ za Trst so sestavljale: Draga Tavčar-Nežica, Valerija Kocjančič-Špela, Marica Škabar-Urška (tudi Jera), Angela Udovič-Mica, Zora Ivančič-Marjana, Lojzka Čebihin-Grozdana, Darinka Piščanc-Slovenka. Tovarišice, ki so sestavljale odbor, so bile zadolžene za delo v posameznih rajonih Trsta.²¹

Organizacija SPZZ je v obravnavanem obdobju zaživela v petih rajonih Trsta. Na področju rajona Rojana je delovalo 8 terenskih odborov SPZZ, na področju rajona Sv. Jakoba pa 18.

Prej je bila navedena konferenca v Štjaku. Na omenjeno konferenco je iz Trsta šla delegacija osmih tovarišic: Valerija Kocjančič (vodja), Draga Tavčar, Darinka Piščanc, Lojzka Čebihin, Angela Udovič, Marija Kodrič, Pina Pertot, Vlada Šebek.²²

Organizacija ZSM in SKOJ

V Slovenskem primorju so nastali prvi terenski odbori Zveze slovenske mladine (ZSM) in prvi aktivni Zveze komunistične mladine (ZKM ali SKOJ) pozimi 1942/43. Meseca marca 1943 je bilo ustanovljeno tričlansko poverjeništvo Pokrajinskega komiteja SKOJ za Slovensko primorje, ki se je pozneje preimenovalo v Oblastni komite SKOJ. Avgusta 1943 pa je bil sestavljen Pokrajinski iniciativni odbor ZSM. Struktura tedanjih organizacij je predvidevala, da se članstvo SKOJ združuje v aktive pod vodstvom sekretarja, a članstvo ZSM v terenske odbore pod vodstvom predsednika. Aktive oziroma odbore so vodili okrajni (rajonski) komiteji oziroma odbori, višje vodstvo pa so predstavljali okrožni komiteji in oblastni komite oziroma okrožni odbori in pokrajinski odbor.²³

V Trstu se je mladinska organizacija na takih temeljih izoblikovala nekoliko kasneje kot v drugih okrožjih. Poverjeništvo PK SKOJ je poslalo v mesto skupino izkušenih mladincev, ki so novembra 1943 ustanovili okrožni komite SKOJ in okrožni odbor ZSM. Temelje so poleg drugih postavljale tovarišice Zora Grmek, Vlada Šebek, Rezi Tomšič. 20. novembra 1943 je bil ustanovljen okrožni odbor ZSM, od katerega je bilo konec januarja 1944 odvisnih devet rajonskih odborov ter okrog štirideset terenskih na področjih Trsta.²⁴

Januarja 1944 je prišel v Trst Davorin Cek-Danilo, član pokrajinskega poverjeništva. 30. januarja 1944 je bila organizirana okrožna mladinska konferenca, ki se je vršila na Kolonkovcu v predmestju Trsta. Konferenci je prisostvovalo okrog 90 mladink in mladincev. Mladinsko delovanje sta že učinkovito vodila okrožni komite SKOJ in okrožni odbor ZSM. V sklopu SKOJ je tedaj delovalo 6 rajonskih komitejev (center, Sv. Jakob, Sv. Ivan, Katinara, Kolonkovec, Škedenj) in 32 aktivov.²⁵

²⁰ Slovensko primorje in Istra, 482–483.

²¹ Slovensko primorje in Istra, 484; NSKT, OZ, fond NOB, izjavi Lojzke Čebihin in Rezi Tomšič.

²² Sv. Jakob 268.

²³ Milica Kacin: Tržaška mladina v narodnoosvobodilnem boju, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1960, štev. 2, 146 (odslej Milica Kacin).

²⁴ Trieste nella lotta, 53.

²⁵ Trieste nella lotta, 55; Milica Kacin, 147; NSKT, OZ, fond NOB, izjavi Rezi Tomšič.

Konec 1943 in v začetku 1944 so okrožni odbor ZSM za Trst sestavljali: Zora Grmek, Vlada Šebek, Rezi Tomšič, Dušan Kodrič, Božena Kodrič, Miran Blažina. Mladinsko organizacijo je v tistem obdobju vodila Vlada Šebek-Morana. Mestni odbor ZSM so tvorili: Igor Dekleva (predsednik), Ervin Lah, Ivica Kogoj, Gabrijela Družina, Neva Rožanc. Rajonski odbor ZSM za Sv. Jakob pa: Marija Suša, Vilma Smotlak, Neva Lah, Ema Kerševan, Sandi Blažina.²⁶

Delavska enotnost — Unità operaia

Delovanje OF je že samo posebi imelo pozitiven vpliv na italijanske protifašiste, zlasti na delavski razred. Samo pri taki ugotovitvi pa seveda ni bilo mogoče obstati. KPS in OF sta se zavedali, da je za uspešen boj proti nacifašizmu potrebno ustvariti enotno fronto z italijanskimi protifašisti; predvsem pa mobilizirati tržaški delavski razred v enotno fronto boja proti nacifašizmu. Če je OF vodila boj za narodno osvoboditev Slovencev, je istočasno vodila boj za nove, naprednejše odnose v družbi s perspektivo razvoja v socializem. Vse to prikazati tržaškim delavcem in jih pridobiti za revolucionaren protifašističen boj je bila ena izmed osnovnih nalog KPS in OF v Trstu. In to prav v Trstu ni bila lahka naloga glede na posebne razmere: delovanje in programa OF, narodno vprašanje ipd. Ze drugod po Slovenskem se je OF posluževala posebnih organizacijskih oblik v tovarnah z ustanavljanjem odborov Delavske enotnosti (DE). Podobno se je začelo v Trstu, seveda z bistveno razliko, da je bilo treba pritegniti italijanski del tržaškega delavstva. Osnovana je bila tako organizacija Delavske enotnosti (DE) — Comitato dell'Unità operaia (UO). Posvetila naj bi se predvsem politični vzgoji množic, mobilizaciji za partizane, sabotažam na delovnih mestih.²⁷

V obdobju pred kapitulacijo Italije so v Trstu le zametki DE. Na začetku so se imenovali odbori Bratstva — Fratellanza oziroma Bratstva in enotnosti (Fratellanza e Unità operaia). Prvi odbori so začeli nastajati od decembra 1942 dalje. Prvi odbori DE so začeli delovati za delavce iz ladjedelnice Sv. Marka, Lloydovega arzenala, tovarne strojev Sv. Andreja, železarne ILVA. Tajnik prvih odborov DE je bil Franc Mezgec, njegov glavni pomočnik pa Franc Lipovec-Tine.²⁸

Čeprav je bila začetna organizacija DE in njena dejavnost precej skromna, je bila že njena ustanovitev izrednega političnega pomena. Tržaški delavci so našli skupni jezik ne glede na narodno pripadnost. Izoblikovali so svojo množično organizacijo, ki je v zaključnem obdobju NOB v Trstu odigrala pomembno vlogo. O polnem razmahu odborov Delavske enotnosti lahko govorimo šele poleti 1944.

Tehnike

Razpad Italije pomeni prelomnico v razvoju ciklostilnih tehnik na Primorskem. Ljudska vstaja, ki je zajela celo področje, je dala pobudo za ustanovitev novih in in novih tehnik. Ljudska oblast, ki se je razvijala in neizprosno boj proti nacifašizmu sta terjala množico ilegalnega tiska. Nadčloveški napor, velika predanost ter hrabrost in iznajdljivost so bile lastnosti vsakega pionirja primorskih tehnik.

V obravnavanem obdobju (september—december 1943) deluje v Trstu ciklostilna tehnika na področju Rojana. Poleg tega pa nastane še okrožna tehnika za Trst.

Nova tehnika nastane v pekarni Marija Zafreda v ulici Udine 29. Delali so po navodilih Henrika Ukmarja-Normina, tajnika OF za področje Rojana (okraj). S tiskom so pričeli septembra 1943. Tehnika je delovala približno štiri mesece, do začetka 1944. Tiskal je bančni uradnik Franc Kralj, ki je tudi popravljaj ciklostil. Pisali in razmnoževali pa so Henrik in Rudolf Ukmar, Karel Švara, Ivan Strgar, Mario Zafred. Tiskali so ponoči pred prihodom pekovskih pomočnikov. Ciklostil so

²⁶ Zapisnik sestanka bivših mladinskih aktivistov OF v prostorih Odseka za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu, 2. aprila 1980, sestavil Milan Pahor.

²⁷ Milan Pahor: Narodnoosvobodilni boj na Tržaškem 1941—1945, zbornik 10. Koroških kulturnih dni, Celovec 1979, 85.

²⁸ NSKT, OZ, fond NOB, fasc. NOB 2. mapa Delavska enotnost.

imeli v prostoru, kjer je bila krušna peč. Če se je nekdo nenadoma približal, so lahko ciklostil skrili pod peč. Pri Zafredu je bilo tudi okrajno skladišče. Čeprav so v gornjih nadstropjih hiše stanovali nemški oficirji, niso nikdar zasumili, kaj se dogaja v spodnjih prostorih.²⁹

15. oktobra 1943 je Franc Segulin-Boro iz okrožnega komiteja KPS Brkini-slovenska Istra (kmalu za tem pride v Trst) sporočil pokrajinskemu komiteju KPS, da je njihovo tehniko Snežnik zapustil njen dotedanji vodja Lado Trobevšek-Jodi (Istran), da bi za okrožje Trst organiziral novo tehniko, kot so mu naročili iz pokrajinskega komiteja. Vsekakor Trobevšek zaradi bolezni ni mogel takoj v Trst. Nadalje je bilo Jodiju naročeno, da bo glavni tehnik za okrožje Trst, kjer bo moral voditi organizacijo vseh tehničnih točk. Okrožna tehnika je bila formalno ustanovljena decembra 1943. Praktično pa je začela delovati 17. februarja 1944 in sicer pri Domju, v hiši znanega aktivista Josipa Šturmana-Slavka. Bunker za tehniko je zgradil zidar in aktivist Mirko Hrvatič-Skok. Dejansko je bila hiša v tržaški občini, ker je stala na levi strani ceste proti Logu. Staro ledinsko ime za tisti predel je Trnje. Na tistem mestu je tehnika Morje delovala od 17. februarja do 14. maja 1944, ko so se morali preseliti na drugo mesto.³⁰

Šolstvo in tečaji slovenskega jezika

Razen Barkovelj (konec 1943) se povsod drugod tečaji začnejo odvijati šele od februarja 1944 dalje, ko prispe v Trst Mara Samsa, pokrajinska nadzornica za tečaje. V sklopu narodnoosvobodilnega boja so bili uvedeni organizirani tečaji in seveda šolski pouk za otroke, kar velja za celotno Primorsko in za Trst. Sredi boja se vršijo tečaji v materinem jeziku, ki ga je hotel fašizem iztrebiti. Vse to se je dogajalo tudi v okupiranem Trstu. To je velikega pomena, saj je povojno slovensko šolstvo zraslo prav na temeljih partizanske šole.

Da bi organizirali slovenski pouk v mestu, je bila poslana v Trst Mara Samsa, pokrajinska nadzornica za večerne tečaje. Samsova je dospela v mesto 25. februarja 1944. Organizacijski sestanek pa je bil izveden že 28. februarja v ulici Rismondo 4 v stanovanju učiteljice Duše Kosminove. Iz zapisnika sestanka, ki se je ohranil, je razvidno, da so bili prisotni: začasni okrožni referent za prosveto Josip Mezgec-Franc, učitelj Saša Dominko, profesor matematike Janez Malnarič-Črt, pravnik Ivko Pustišek-Imro, učitelj Franc Sancin-Andrej, učiteljica Duša Kosminova, Mara Samsa ter dvoje mladih učiteljic Slava in Saša. Na dnevnem redu je bilo več točk, med temi organizacija šolstva in večerni tečaji v Trstu (učenci, program, pouk, učne knjige). Odločili so se, da se ustanovi okrožni prosvetni svet ter toliko okrajnih (rajskih) roditeljskih svetov, kolikor je okrajev v tržaškem okrožju.³¹

Zaključne misli

1. Prvo leto narodnoosvobodilnega boja na Primorskem (od poletja 1941 do pomladi 1942) pomeni vzpostavitev stikov med vodstvom narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani oziroma njegovimi aktivisti (brata Kovačič za Tržaško) in domačimi protifašisti ter nastanek prvih žarišč narodnoosvobodilnega gibanja.

2. Drugo obdobje boja (od srede aprila do decembra 1942) pomeni vztrajno delo prvih aktivistov OF: za vključevanje primorskega ljudstva v OF in povezovanje posameznih žarišč v celoto.

3. Čas od partijske konference 4. in 5. decembra 1942 do kapitulacije Italije septembra 1943 pomeni zajetje pridobljenih simpatij ljudstva v trdno postavljeno mrežo organizacij OF.

²⁹ Milan Pahor: O tisku v narodnoosvobodilnem boju 1941–1945, zbornik Boj za svobodo, Trst 1975, 60–61 (odslej Boj za svobodo).

³⁰ Boj za svobodo, 62–63; Jože Kralj: Partizanske tiskarne na Slovenskem, Primorske tiskarne, Ljubljana 1973, 38; Jože Kralj, Partizanske ciklostilne tehnike v Slovenskem primorju, Ljubljana 1981, 78.

³¹ Drago Pahor: Prispevki k zgodovini obnovitve slovenskega šolstva na Primorskem 1943–1945, Trst 1974, 61

4. Obdobje od 8. septembra 1943 do začetka leta 1944 pa pomeni nezadržno vsestransko rast vseh organizacij v sklopu OF ter začetek oblikovanja dokončne ljudske oblasti.

Riassunto

ALCUNI ACCENNI SULLA LOTTA DI LIBERAZIONE NAZIONALE A TRIESTE NEL PERIODO SETTEMBRE—DICEMBRE 1943

Milan Pahor

L'8 settembre 1943 è una data fondamentale per il movimento di liberazione nazionale sloveno. Tutto il Litorale sloveno (Slovensko primorje) insorge e diventa libero praticamente tutto il territorio, salvo le principali città. L'offensiva tedesca (settembre—ottobre) frena per un momento la crescita del movimento di liberazione nazionale sloveno, però non è più in grado di arrestarlo. Si consolida inoltre la collaborazione tra la Osvobodilna Fronta — Fronte di liberazione nazionale sloveno e la Resistenza italiana, che si sviluppa dopo l'8 settembre. Nella città di Trieste prendono corpo varie organizzazioni che operano all'interno dell'OF. Si pongono le basi definitive che porteranno alla liberazione nel maggio del 1945. Infatti il popolo dà un suo nome al famoso settembre 1943, lo intitola »prva svoboda — la prima libertà«.

Arhivsko društvo Slovenije in arhivi Slovenije izdajajo glasilo
ARHIVI.

ARHIVI izhajajo od leta 1978 in prinašajo razprave in članke s področja arhivistike in zgodovine institucij, seznanjajo z arhivskim gradivom in ga objavljajo, poročajo o delu arhivskih organizacij in Arhivskega društva Slovenije ter podajajo bibliografijo s področja arhivistike.

Revijo ARHIVI lahko naročite na naslov: Arhivsko društvo Slovenije, YU-61000 Ljubljana, Zvezdarska 1.

VESTNIK KOROŠKIH PARTIZANOV

glasilo Osrednjega odbora koroških partizanov

Vestnik koroških partizanov — VKP izhaja v Ljubljani že od leta 1967. Iz organizacijskega glasila se je kmalu razvil v strokovno revijo, ki poleg zgodovine koroškega partizanstva obravnava tudi druga vprašanja iz zgodovine in sodobne problematike koroških Slovencev. VKP občasno z obsežnejšimi pregledi dopolnjuje tudi poročanje dnevnega tiska o drugih delih slovenskega zamejstva ter o splošni manjšinski problematiki v svetu.

Ob uvajanju bralne značke Karla Prušnika-Gašperja v naše šole naj posebej opozorimo na bibliografijo tega koroškega partizana in borca za pravice koroških Slovencev ter na bibliografijo prvih petnajstih letnikov VKP; obe bibliografiji je pripravila Marija Suhodolčan, izšli pa sta kot posebna številka VKP.

Vestnik koroških partizanov lahko naročite pri njegovem izdajatelju in založniku: Osrednji odbor koroških partizanov, YU-61000 Ljubljana, Titova 123, p. p. 501.